

“Despoblament rural & despoblament estacional. El cas de la Marina Alta”

Taller intensiu d'estiu ETSA (UPV)+ ETSAB (UPC)

03-09 juliol 2022 València-Teulada Moraira

1. OBJECTIU DEL TALLER - INTRODUCCIÓ:

El taller té com a objectiu la dinamització i l'enfortiment de les economies locals dels **nuclis urbans i rurals amb problemes de despoblament**. L'objectiu rau en repensar aquests assentaments tot cercant noves possibilitats que siguin innovadores mitjançant estratègies estimulants que incideixin específicament en els recursos propis de l'indret, en els seus teixits socials i en les seves dinàmiques econòmiques.

Aquest propòsit es pretén abordar mitjançant la **implementació de noves maneres d'habitar**, dinamitzant les economies de l'indret i incorporant nous usos i activitats compatibles amb les seves dinàmiques pròpies, i que permetin potenciar l'ocupació durant tot l'any, la gestió raonable dels recursos, la mobilitat, la diversitat d'oportunitats i la sensació de comunitat. En conjunt es planteja de trobar un equilibri racional i estable entre la població, les dinàmiques socials, l'activitat econòmica i l'entorn, que permeti assolir el benestar i una bona qualitat de vida.

Tot plegat demana precisament lectures suggeridores, obertes i innovadores, però especialment transversals que permetin **abordar de manera integral la problemàtica del despoblament, tant a la costa com a l'interior**, i que haurà de confiar necessàriament en les complicitats, col·laboracions i participació de tots els agents implicats, conjuntament amb els governs locals. Una visió global i suficientment oberta del problema pot sens dubte aportar algunes pistes per garantir la recuperació i dinamització progressiva d'aquests nuclis i recuperar així el preuat equilibri estacional i territorial.

El Taller arranca a València, en la ETSA de la UPV i a partir de la tercera jornada continua en l'**Auditori Teulada Moraira** dissenyat per Francisco Mangado. Guanyador del Premi Nacional RIBA 2013, l'edifici ofereix instal·lacions per a exposicions, conferències, jornades i facilitats de suport. Així mateix, l'auditori està situat en el punt més alt del poble antic de Teulada sent punt de trobada visual dels dos referents característics del paisatge mediterrani: el mar i la cultura del vi.

2. MARC GENERAL DE REFLEXIÓ:

DESPOBLAMENT RURAL & DESPOBLAMENT ESTACIONAL:

En ple segle XXI, l'èxode rural no té aturador. El degoteig constant de població que migra del medi rural a la ciutat s'ha incrementat en les dues darreres dècades, de manera que els municipis de menys de mil habitants han perdut 140.000 en aquest segle, passant del 4% al 3% del total. Però les conseqüències del **despoblament rural** van molt més enllà del desequilibri demogràfic. L'abandonament de les tasques tradicionals com l'agricultura, la pastura i el manteniment dels boscos, contribueix a la desertificació i la pèrdua de biodiversitat, en definitiva, potencia els efectes del canvi climàtic de tot el sistema.

Altre fenomen de despoblament menys evident és el relacionat en la activitat turística i la seua **estacionalitat**. Aquesta estacionalitat provoca desequilibris en la forma en que s'utilitza el territori, ja que durant uns mesos el territori té una alta ocupació lo que genera una alta demanda de serveis, però durant els mesos més freds, la població disminueix. En estos periodes, la majoria dels negocis es veuen obligats a tancar i l'activitat econòmica es redueix al mínim, fet que acaba provocant problemes tanvé socials per la falta de feina per a la gent jove.

Les **estratègies d'intervenció per frenar el despoblament** són múltiples, des de la promoció de l'activitat econòmica i cultural a la preservació de la qualitat ambiental, però s'han d'abordar de manera integral en el territori i amb la participació de tots els agents socials, polítics i econòmics. El desenvolupament econòmic diversificat, basat en principis de sostenibilitat ambiental i qualitat alimentària, pot contribuir a la millora de la resiliència del sistema a escala territorial. Per altra banda, la fixació de població es important ja que garanteix la preservació de la seva cultura, és a dir, tradicions, gastronomia, edificació, paisatges, etc.

NOVES FORMES D'HABITAR

Fa 50 anys, la generalització de l'**ús del cotxe** va introduir en la vida dels individus una mobilitat no coneguda fins llavors. Això va suposar una tremenda **transformació de les poblacions**, els **nous models d'habitatge** es van traslladar als extraradis, van aparèixer les "ciutats-dormitori" i els centres urbans es van transformar en els llocs de treball, comerç i oci que ara coneixem i vivim com a habituals. En el **medi rural**, la millora de **i la connectivitat** amb les àrees metropolitanes va obrir la porta al **despoblament rural** i a l'arribada d'**una nova població estacional** d'origen urbà.

Una altra de les causes del canvi de la forma de viure es troba en un passat de fa poc més d'una dècada. Les **noves tecnologies** inverteixen la percepció de la mobilitat, i en contraposició a

l'anterior, ara ja no és tan important ni tan necessària. Disposem de màquines que ens permeten realitzar multitud d'activitats sense haver de desplaçar-nos: tràmits administratius, treball, estudis, compres "en línia"... I no obstant això, aquesta situació incideix en una major **necessitat de socialització** i trobada personal amb altres éssers humans i una millor i més intensa relació amb la naturalesa. Mentre que, a l'interior dels seus habitatges, els individus es fan més autosuficients i gelosos de la seua intimitat, en l'exterior intensifiquen la seua relació amb el medi i la societat.

Altrament, la situació en què avui ens trobem **derivada del problema del COVID-19** fa que els nostres hàbits s'hagin vist fortament trasbalsats, on l'escala de valors s'ha vist durament sacsejada i on el teletreball i la necessària proximitat amb l'entorn natural siguin ara per ara valors molt més preuats, uns valors que precisament aquests nuclis turístics poden oferir i que fa que aquesta temàtica sigui en aquests moments absolutament pertinent i actual.

Sens dubte, aquesta nova realitat, sumatori de l'heretat i el que està en contínua evolució, tindrà la seua repercussió en l'evolució de les nostres poblacions. Per això, aquest Taller intensiu pretén propiciar una reflexió sobre **noves maneres d'habitar** i la seua relació amb els canvis de les poblacions rurals i turístiques, per a trobar mesures que puguen revertir el fenomen incipient de despoblament, a través de l'estudi de casos reals que puguen extrapolar-se a d'altres.

3. LLOC DE TREBALL. LA MARINA ALTA:

La comarca de la Marina Alta es caracteritza per posseir un **entorn paisatgístic envejable** amb un potencial al qual pocs territoris poden optar. Compta amb 66 espais naturals protegits -4 parcs naturals entre ells- repartits entre els seus 759 km² de superfície. Això, unit al clima del qual gaudeix tot l'any, la seua ubicació estratègica, l'àmplia oferta en Béns d'Interès Cultural i monuments arquitectònics, i al fet que conjumina 33 km. de platges amb formacions muntanyenques en molt poc espai, li atorga una posició turística excel·lent.

No obstant això, les infraestructures de transport que té la comarca són millorables i alenteixen el creixement del potencial de la comarca. L'absència d'accés via ferroviària i el fet que l'única via ràpida d'arribada per carretera fora de pagament fins fa uns anys, dificulta el flux de visitants i l'expansió de l'activitat econòmica de la comarca.

Dins de la comarca tampoc millora, ja que, si a l'especial orografia li sumem el clarament **insuficient transport públic** entre els municipis, ens trobem que desplaçar-se pel territori suposa un vertader esforç i no ajuda al grau de cohesió comarcal tan necessari per al desenvolupament sostenible de la zona.

El capital humà de la Marina Alta està marcat per dos factors que destaquen sobre la resta. Un d'ells és l'**alt percentatge de residents forans** -sobretot, anglesos i alemanys- que hi ha a la comarca, 1 de cada 3 habitants de la Marina Alta és estranger, ràtio molt per damunt del de la província d'Alacant (18%) o el de la Comunitat Valenciana (13%).

L'altre aspecte destacable és l'**envelliment progressiu de la població**, amb una mitjana de 44,70 anys, per damunt de la mitjana provincial, autonòmica i nacional. Aquest factor s'accentua a l'**interior de la comarca**, on la mitjana d'edat aconseguix els 51 anys, i és que és en aquesta zona on s'observa una tendència preocupant a la despoblació, un problema greu sobre tot en determinats municipis de l'àrea interior, on cal posar el focus d'atenció.

El sistema productiu actual es troba molt focalitzat en l'**activitat turística**, que, encara que amb un model assentat i reeixit, requereix d'una reestructuració enfocada a diversificar l'oferta actual i desestacionalitzar i segmentar la demanda turística. Per part seua, el sector agrícola precisa d'una intervenció urgent per a revertir la seua tendència negativa per mitjà de la innovació i l'emprenedoria; mentre que en el sector industrial s'ha d'impulsar estratègies que ajuden al fet que les empreses opten per fer majors esforços en I+D.

També la **part costanera de la Comarca** està afectada pel fenomen del despoblament, en aquest cas un **despoblament estacional** degut a la temporalitat de la activitat turística, amb un fort contrast entre períodes amb una gran ocupació del territori i desenvolupament de l'activitat econòmica, y uns altres períodes amb ocupacions mínimes, poblacions buides i negocis tancats.

CASOS D'ESTUDI: CASTELL DE CASTELLS -MORAIRA

Per tal de tractar els dos vessants del fenomen del despoblament que afecten a la comarca de la Marina Alta, enunciades en els apartats anteriors, treballarem en dos poblacions que ens serviran com a cas d'estudi, Castells de Castells a l'interior i Moraira a la costa.

CASTELL DE CASTELLS

Castell de Castells, està situat a l'interior de la Marina Alta, a mig camí entre Dénia, ciutat costanera, i Alcoi, ciutat industrial de l'interior. Limita a l'est amb Benigembla i Vall de Laguar, al Sud amb Tarbena i Bolulla, a l'Oest amb Guadalest, Beniardà i Benimantell i al Nord amb Vall d'Ebo i Vall de Laguar. Es troba envoltat per muntanyes en tot el seu perímetre. Les més importants són: Serrella, Aixortá, Forat Negre i Alfaro.

L'actual població té els seus orígens, com la majoria dels pobles d'aquesta comarca i de comarques limítrofes, de les famílies Balears que després de la reconquesta van repoblar aquests territoris. I es té constància documental de l'existència d'altres tres poblats, en època àrab. Aquests serien: Bit-la, Ayalt I Petracos.

Evolució demogràfica de Castell de Castells [3]

1900	1910	1920	1930	1940	1950	1960	1970	1981	1991	2000	2005	2007	2012	2013	2016	2018
1.451	1.174	1.109	1.186	1.046	977	828	797	695	529	466	482	517	478	483	449	435

MORAIRA

Teulada Moraira és un municipi en la costa mediterrània oriental espanyola, al sud de València, amb una població d'aproximada de 15.000 habitants. Està format per dos nuclis de població diferents: la ciutat vella (Teulada) situada a l'interior, a 5 km de la costa i la ciutat costanera (Moraira), situada en la costa, compta amb una marina i diverses platges.

Moraira té la seua història arrelada en la pesca, la seua llotja de peix és una de les més populars de la regió de la Costa Blanca. No obstant això, en els últims 30 anys, l'àrea s'ha transformat a causa del canvi cap a una **economia basada en el turisme**. Aquest fet ha tingut un efecte dramàtic al poble, tot encara les estrictes regulacions de la planificació urbana han limitat l'altura dels edificis i han aconseguit protegir algunes de les àrees més importants.

Teulada i Moraira constitueixen un municipi peculiar. Encara que està dividit en dues unitats físiques separades i amb població diferenciada, ambdues pertanyen a una sola entitat administrativa. Situada a la província d'Alacant, en una vall que descendeix de les muntanyes al mar, la població aprofita al màxim les dues realitats, la terra i el mar, que defineixen el seu entorn i serveixen com a referències visuals.

Evolució demogràfica de Teulada ^[8]																	
	1857	1887	1900	1910	1920	1930	1940	1950	1960	1970	1981	1991	2000	2005	2006	2007	2008
Población	2.448	2.944	3.347	3.020	3.313	2.913	3.194	3.104	2.894	2.988	3.487	5.365	9.328	11.983	12.745	13.281	14.236

4. OBJECTE DEL PROJECTE:

L'objectiu del taller és introduir a l'estudiantat en les problemàtiques socio-espacials del **despoblament al medi rural i al turístic**, a partir de l'anàlisi de dos municipis de la Marina Alta, Castells de Castells i Moraira. El projecte plantejat haurà de desenvolupar les següents qüestions:

- **Analitzar** la realitat existent per a conèixer el lloc i la població sobre el qual es realitzarà la proposta, quines condicions i característiques té com a lloc únic i com a part d'un àmbit més ampli en la població objecte d'estudi.
- **Comprendre** per a extrapolar els condicionants del lloc, les característiques que han de ser respectades, protegides o potenciades i els problemes que es plantegen com a repte a solucionar.
- **Aplicar recursos coneguts o plantejar nous sistemes** que potencien la creació d'un espai públic més dinàmic en els dos àmbits plantejats.
- **Identificar i formalitzar** les necessitats dels habitants de la població del futur immediat, tractant de traslladar aquests requeriments als nous sistemes habitacionals del projecte, a través de la reinterpretació i millora de l'habitatge tradicional.
- **Sintetitzar** totes les reflexions anteriors i elaborar un projecte d'espai públic i d'edificació residencial concret; confeccionat, discutit i consensuat pels alumnes mitjançant el desenvolupament del treball en grup.

L'aproximació es realitzarà des de dues perspectives, en primer lloc, tenint en compte els **deficits de l'oferta residencial** a cada emplaçament. El mercat immobiliari a la comarca està condicionat per diversos factors: la construcció massiva de segones residències a la costa, l'elevat preu dels habitatges tant de compra com de lloguer que no s'ajusta al nivell adquisitiu de la població autoctòna i el deteriorament de les construccions rurals per l'abandó per part dels propietaris. Per tant, el taller proposa una mirada renovada sobre l'habitar, amb solucions innovadores que solucionen algun deficit dels observats durant l'anàlisi, tant en el medi rural com a l'enclau turístic.

En segon lloc, una de les conseqüències del despoblament es la manca d'infraestructures i serveis. Entre els diferents municipis s'estableix una competència per allotjar equipaments públics com centres educatius, sanitaris, culturals, etc. Tradicionalment, alguns d'aquests serveis havien estat mòbils, ésa dir, es traslladaven diària o setmanalment per tal de garantir l'accés als ciutadans i minimitzar la mobilitat. L'objectiu del projecte és fer una **proposta d'espai públic equipat** (nova centralitat local) que pugui allotjar puntualment aquests serveis mòbils, al emplaçament seleccionat en cadascun dels casos d'estudi.

Per tant, s'estableixen aquests dos reptes:

REpte 1

Proposta d'un model alternatiu d'habitatge que done solució a la problemàtica observada en cada un dels emplaçaments, dirigida al grup de població que es considere necessari atraure, per a millorar l'equilibri econòmic i social del municipi.

REpte 2

Proposta d'un espai públic de caracter local que estigui equipat i preparat per allotjar serveis públics de manera temporal. Caldrà garantir l'accessibilitat tant dels habitants de la localitat com dels vehicles que allotgen aquests serveis.

EMPLAÇAMENT 1_CASTELL DE CASTELLS

EMPLAÇAMENT 2_MORAIRA

La comprensió del lloc, i de la seua realitat física, social, històrica i cultural- és necessària per a abordar el projecte urbà proposat, sent en la base de qualsevol proposta d'intervenció. Per això, les propostes han de prestar especial atenció al disseny de l'espai públic i la seua relació amb la manera de viure en cada lloc (interior-costa). Treballar en aquesta escala intermèdia, sovint oblidada, permet millorar la necessària articulació entre arquitectura i espai públic.

5. GRUPS DE TREBALL:

Un dels objectius del taller intensiu és propiciar que els **professors i estudiants de les dues Universitats esmentades treballen de manera conjunta**, compartint els seus coneixements i els seus punts de vista. Els estudiants formaran grups de quatre persones (2 UPV + 2 UPC). Hauran d'interactuar amb els veïns i veïnes de Castell de Castells i de Moraira per a conèixer les seues opinions i poder fer suggeriments i propostes extrapolables a altres municipis semblants. Hi haurà una presentació final de treballs a l'Auditori Teulada Moraira, on també es desenvoluparan les sessions de treball en grup. Totes les activitats estaran tutelades i acompanyades pels professors participants de totes dues Universitats.

6. FASES DEL PROJECTE, TASQUES I DOCUMENTACIÓ:

El treball inclourà els passos previs necessaris per al projecte, des de la comprensió local, a través de l'anàlisi urbana i social fins a les propostes d'intervenció. Tant el caràcter de l'anàlisi com el marc general de reflexió seran exposats i guiats en les classes teòriques introductòries. Amb posterioritat a l'anàlisi, el projecte es desenvoluparà en dues etapes, concepte i proposta. Per a organitzar el treball a realitzar en cada etapa del projecte, s'han planificat diferents tasques. El termini d'aquestes tasques, així com la documentació exigida en cadascuna d'elles, es concreten en la següent agenda:

JORNADA 00: València, 3 de Juliol de 2022.

Arribada dels estudiants de Barcelona a València i sopar de benvinguda a l'ETSA UPV.

SESSIÓ 1: València, 4 de Juliol de 2022.

Matí 9:30 a 13:30h

01_ Classes teòriques: Sala de Projeccions de l'ETSA UPV

C01_ Inauguració del Taller. Nuria Matarredona / Jeannette Segarra DG GVA

C02_ Despoblament rural. Jordi Franquesa UPC

C03_ Despoblament estacional. Rafa Temes UPV

02_ Formació de grups i repartiment de material

Tarda 15:30 a 19:00h

03_ Classe taller: Reflexió sobre el marc teòric. Primers esbossos conceptuals.

TASCA 01: Reflexió, inici de l'anàlisi, primeres idees.

Lliurament: dilluns 4 de juliol, 18:30h

Documentació requerida: dibuixos i esquemes que expliquen les reflexions sobre l'anàlisi i els primers esbossos conceptuals (dibuixos, diagrames, mapes conceptuals).

Lloc: Escola d'Arquitectura, Universitat Politècnica de València. **Aula 321**

SESSIÓ 2: València, 5 de Juliol de 2022.

Matí 9:30 a 13:30h

01_ Visita al centre històric. Plaça Ciudad de Brujas. Elisabet Quintana UPV

02_ Classes teòriques: Sala de Projeccions de l'ETSA UPV (11:30h)

C04_ La comarca de la Marina Alta. Angel Martínez UPV

C05_ Habitar. Guillermo Guimaraens. UPV

Tarda 15:30 a 19:00h

03_ Classe Taller: Anàlisi territorial i urbana i establiment de la idea. Revisions dels professors.

04_ Presentació gràfica i oral per explicar la idea del projecte.

TASCA 02: Anàlisi urbana i Ideació. *Lliurament:* dimarts 5 de juliol, 18:00h

Documentació requerida: dibuixos conceptuals, fotomuntatges i models conceptuals per a mostrar els resulteu-vos de l'anàlisi i la idea de la proposta. *Format:* A4 /A3 + Presentació oral.

Lloc: Escola d'Arquitectura, Universitat Politècnica de València. **Aula 321**

SESSIÓ 3: Teulada, 06 de juliol de 2022.

Matí 8:30 a 13:30h

01_ Desplaçament a Teulada. Sortida de l'autobús a les 8:30h de l'ETSA UPV

02_ Vista a Castell de Castells

03_ Recepció de la Fundació de l'Auditori, i del resrepresentants veïnals. (13:00h)

C06_ Despoblament estacional a la Marina Alta. Jordi Giner UV

Tarda 15:30 a 19:00h

04_ Classe Taller a l'Auditori Teulada-Moraira

05_ Desplaçament a Moraira. Visita lloc de treball . (19:00h)

TASCA 03: Desenvolupament de la idea. *Lliurament:* dimecres 6 de juliol, 18:30h

Documentació requerida: plans (croquis i plans), fotomuntatges i model que desenvolupe la idea.

Format: A4 / A3 i maqueta.

Lloc: Auditori Teulada Moraira.

SESSIÓ 4: Teulada, 07 de juliol de 2022.

Matí 9:00 a 13:30h

01_ Col.loqui amb els agents socials i econòmics.

02_ Classe taller. Desenvolupament de la proposta.

Tarda 15:30 a 19:00h

03_Classe taller. Desenvolupament detallat de la proposta. Revisions del professors.

TASCA 04: Definició de la proposta. *Lliurament:* dijous 7 de juliol, 19:00h
Documentació requerida: Plantes generals (E: 1000/2000), Plans detallats (definició de l'espai públic projectat i definició de la proposta d'habitatges), Vistes de vianant (que expliquen el paisatge urbà) i vistes dels habitatges.
Lloc: Auditori Teulada Moraira.

SESSIÓ 5: Teulada, 08 de juliol de 2022.

Matí 9:00 a 13:30h

01_Taller de treball sobre la materialització de la proposta i preparació de la presentació.

Tarda 17:00 a 19:00h

02_Presentació pública de la proposta final a la Sala de l'Auditori Teulada-Moraira

TASCA 05: Presentació final. *Lliurament:* divendres 8 de juliol, 17:00h
El lliurament final serà en format digital: 1 panell A1 + presentació power point
Lloc: Sala principal Auditori Teulada Moraira

JORNADA 06_DISSABTE 9 DE JULIOL: Fi del Taller i viatge de tornada a València.

7. ASPECTES RELLEVANTS I CRITERIS D'AVUACIÓ:

La valoració de les propostes tindrà en compte fonamentalment els següents aspectes:

- Profunditat de l'anàlisi crític i de les reflexions del grup respecte de la situació actual dels dos emplaçaments i de l'evolució de la manera de viure tant a la costa com a l'interior.
- Adequat plantejament dels problemes detectats, els reptes i les possibles solucions.
- Adequació de la proposta urbana i residencial a l'anàlisi crític realitzat així com la seua capacitat per a resoldre els problemes detectats.

- Capacitat de la proposta per a donar resposta a les necessitats dels diferents grups socials entrevistats, i a les previsions per al futur.
- Qualitat de l'espai públic urbà projectat.
- Qualitat i caràcter innovador de la proposta residencial projectada.

8. BIBLIOGRAFIA:

Informació urbanística sobre Teulada-Moraira:

<http://www.teuladamoraira.com.es>

<http://geoportal.teuladamoraira.com.es/>

Sobre Despoblament:

CAMARERO, L. “Despoblamiento, baja densidad y brecha rural: un recorrido por una España Desigual.” 2020

CAMARERO, L. “Por los senderos de la despoblación rural: notas desde la diversidad social” 2017

Pla Estratègic Valencià antidespoblament: <https://avant.gva.es/es/estrategia-avant>

ESPARCIA, J. “Reflexiones en torno al medio rural y la despoblación: La necesidad de superar la vieja política y avanzar hacia un enfoque transversal y una verdadera gobernanza multinivel”. CES CV 2020

HUETE, R. “La clave es el paisaje. explorando alternativas al turismo de masas”. ARBOR Ciencia, Pensamiento y Cultura. 2017

HUETE, R. “La vertiente residencial del turismo” Canelobre 2016

GINER, J. “Sorry, i’m not a tourist: migración y turismo en la Marina alta”. Papers de Turisme. 2013

Sobre espai públic:

AA.VV. Barcelona espai públic. Ajuntament de Barcelona. 1993

AA.VV. Public Places. Urban Spaces. Oxford, Architectural Press, 2004.

CULLEN, Gordon. El Paisaje urbano. Ed. Blume, 1974

GEHL, J. GEMZOE, L. Nuevos espacios urbanos. Barcelona, Gustavo Gili. 2002

KOTTAS, Dimitris. Plazas y entornos urbanos. Links, 2007.

LYNCH, Kevin. La imagen de la ciudad. Infinito. Buenos Aires. 1966
LYNCH, Kevin. ¿De qué tiempo es este lugar? Gustavo Gili. Barcelona. 1972
ROWE, C. Ciudad collage. Gustavo Gili. Barcelona, 1981
Revista PAISEA nº002. Parque urbano = urban park. 2007.
Revista PAISEA nº004. La calle = the street. 2008.
Revista PAISEA nº009. La plaza = public square. 2010.
Revista A+T nº27. In common III. Colective Spaces. Espacios colectivos. 2006
Revista A+T nº25. In common I. Espacios publicos. 2005
Revista A+T nº53 Is this rural. Architecture Markers in the Countryside. 2020
Revista A+T nº54 Is this rural. Culturing the Country, Cultivating the City. 2021
Revista A+T nº55 Is this rural. The intermediate. 2021
Revista VIA nº9. Espacios urbanos. 2001
Revista Quaderns nº 228. Paisajes urbanos. 2001

Sobre noves maneres d'habitar:

ÁBALOS, Iñaki. La buena vida. Visita guiada a las casas de la modernidad. Gustavo Gili. Barcelona. 2000
ABALOS & HERREROS. “Si queremos cambiar nuestra forma de pensar y proyectar viviendas”..
ABALOS & HERREROS. Áreas de impunidad. Actar. Barcelona.
FALAGÁN, David H.(ed) Innovación en vivienda asequible, Barcelona 2015-2018. Ayuntamiento de Barcelona, Barcelona, 2019.
MARTI ARIS, Carlos. “La casa y la ciudad, realidades inseparables” en A & V nº56. Madrid, 1995.
MONTANER, J.Maria & MUXÍ, Zaida (ed). Habitar el presente. Vivienda en España: sociedad, ciudad, tecnología y recursos. Ministerio de Vivienda, Madrid, 2006
SMITHSON, Alison & Peter. Cambiando el arte de habitar. Gustavo Gili. Barcelona. 2001
VV.AA. Nuevos modos de habitar. C.O.A.C.V. Valencia 1996
VV.AA. Vivienda y espacio doméstico en el siglo XXI. La casa encendida. Madrid, 2008.
Procesos colectivos de vivienda: <http://www.masqueunacasa.org/es/>
La Borda: Cooperativa d'habitatge: <http://www.laborda.coop/es/proyecto/arquitectura/>
Satt Arquitectura Abierta: <https://satt.es>
The Right to Dwell - Manifiesto for an Affordable City:
https://issuu.com/katlotz/docs/rtd_book_single_pages_final